

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЗИЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ, СПОРТИВНОЇ МЕДИЦИНИ ТА АДАПТИВНОГО ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ



ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ З ФІЗИЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДО РОБОТИ ЗІ СПОРТИВНИМ РЕЗЕРВОМ

Віталій Осінов

Бердянський державний педагогічний університет

Аннотация

Проанализировано современное состояние профессиональной подготовки физических реабилитологов к работе со спортивным резервом. Отмечается, что спорт высших достижений является фактором риска в возникновении заболеваний и травм, особенно у юных спортсменов. Выявлены противоречия между растущими требованиями к физической подготовленности спортивного резерва и отсутствием на сегодняшний день единой системы подготовки специалистов для сферы реабилитации. Предложено ввести в образовательные стандарты блок дисциплин реабилитационных технологий в спорте, что позволит решить вопрос профессионального образования студентов в области спортивной реабилитации.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, физическая реабилитация, спортивный резерв, образовательные стандарты.

Annotation

The current state of professional education of physical rehabilitation specialists to work with sporting reserves. It is noted that elite sport is a risk factor in the occurrence of diseases and injuries, especially in young athletes. Revealed contradictions between the growing demands on physical fitness and sports reserve the absence to date, unified system of training specialists for the rehabilitation. Has proposed educational standards unit disciplines in sports rehabilitation technologies that will solve the issue of professional education students in the field of sports rehabilitation.

Key words: professional education, physical rehabilitation, sports reserves, educational standards.

Постановка проблеми. Олімпійські ігри останніх років поряд з високим рівнем спортивних досягнень мають серйозні проблеми стану підготовки українських спортсменів. Цей факт можна пояснити не тільки фінансовою неспроможністю відповідних організацій, а також відсутністю повноцінної системи медико-біологічного і психологічного супроводу на всіх етапах багаторічної підготовки спортсменів [15].

Спортивна кар'єра зірок світового рівня, а також досить успішних спортсменів суттєво залежить від раннього періоду їх багаторічної підготовки, яка, як правило, розпочинається з дитячого віку. Тому зараз спостерігається така тенденція в сучасному спорті, як зниження віку спортивної спеціалізації дітей. Ця тенденція пояснюється популяризацією спорту серед дітей засобами масової інформації і прикладами зірок спорту, які рано розпочали свою спортивну кар'єру [8, 19].

Однак високі фізичні та психоемоційні навантаження на фоні процесів росту і формування органів і систем, пред'являють підвищені вимоги до організму юних спортсменів і, за певних умов, можуть спровокувати виникнення ряду порушень у розвитку та стані здоров'я майбутнього спортсмена [1, 10]. Сучасними дослідженнями встановлено, що більше



70% юних спортсменів до 16-17 літнього віку мають різноманітні порушення здоров'я, частина яких є основною причиною зниження спортивних результатів і передчасного припинення занять спортом. Тому для збереження та підтримання відповідного рівня здоров'я юних спортсменів необхідне цілеспрямоване включення профілактичних і реабілітаційних заходів у багаторічний процес підготовки спортивних резервів на правах повноцінного структурного компонента [14], що потребує й відповідної кадрової підготовки фахівців для цієї сфери діяльності.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконується згідно плану науково-дослідної роботи кафедри основ здоров'я та фізичної реабілітації Бердянського державного педагогічного університету за темою «Формування професійної компетентності майбутніх фахівців галузі фізичного виховання, спорту і здоров'я людини».

Аналіз останніх досліджень і публікацій дозволив вивчити значний досвід, накопичений в теорії і практиці вищої професійної освіти в галузі фізичного виховання, спорту і здоров'я людини. Зокрема, концептуальні засади професійної підготовки майбутніх фахівців з фізичної культури і спорту закладені в працях вітчизняних учених (О.М. Вацеба, М.С. Герцик, М.В. Дутчак, А.П. Конох, В.М. Платонов, Л.П. Сущенко, Ю.М. Шкретій та ін.) і російських (В.К. Бальсевич, Ю.Д. Железняк, В.А. Магін, С.М. Попов, Ж.К. Холодов та ін.) дослідників [2, 3, 4, 6, 11, 12, 20]. Особливої уваги заслуговують роботи українських учених з проблем загальної професійної підготовки фахівців з фізичної реабілітації (Н.О. Белікова, Т.М. Бугеря, Т.В. Бойчук, Л.Б. Волошко, А.М. Герцик, В.О. Кукса, О.І. Міхеєнко, М.Я. Романишин, І.Х. Турчик); особливостей діяльності фізичних

реабілітологів при окремих нозологічних патологіях (І.М. Башкін, А.С. Вовканич, В.М. Мухін, В.П. Мурза, О.К. Марченко, І.І. Пархогін та ін.). Разом з тим ці наукові розробки не охоплюють окреслену проблему і лишають поза увагою дослідників досить багато невіршених питань.

Отже, актуальність досліджуваної проблеми дозволила констатувати деякі протиріччя між: необхідністю в умовах комерціалізації спорту ранньої спортивної спеціалізації та пов'язаної з нею інтенсифікації фізичних навантажень і психоемоційних напружень: максимального підвищення ефективності спортивної діяльності і відсутністю на сьогоднішній день єдиної системи підготовки фахівців для сфери реабілітації в спорті; відсутністю блоку дисциплін реабілітаційних технологій у спорті в навчальних планах професійної підготовки фахівців з фізичної реабілітації і розумінням того, що підготовка фізичних реабілітологів здійснюється в межах галузі «Фізичне виховання і спорт»; наявністю величезного наукового потенціалу в галузі біологічних наук про людину [15] (спортивна фізіологія, анатомія, цитологія, гістологія, адаптологія, біохімія, біомеханіка, психологія та реабілітологія) і таке явище, як спорт і відсутністю наукового напрямку, який би узагальнив всі ці відомості для сучасної теорії і практики фізичної підготовки спортсменів.

Виявлені протиріччя дозволили сформулювати проблему нашого дослідження, яка полягає в пошуку шляхів удосконалення професійної підготовки фахівців фізичної реабілітації, а саме – формування їх готовності до роботи з юними спортсменами.

Формулювання мети, постановка завдань і методи дослідження. **Мета дослідження** – розглянути деякі аспекти професійної підготовки майбутніх фахівців з фізичної реабілітації

до роботи зі спортивним резервом

Досягненню мети дослідження сприяло використання загальнонаукових методів теоретичного рівня: аналіз, синтез, порівняння, обґрунтування, систематизація та інтерпретація; загально-педагогічних методів: теоретичний аналіз філософсько-методологічної, соціологічної, психолого-педагогічної, медико-біологічної та спеціальної науково-методичної літератури.

Результати дослідження та їх обговорення. Сьогодні в Україні спеціальність «Фізична реабілітація» перебуває ще на стадії становлення, так як сформувалася зовсім недавно – кінець ХХ століття. Формування цього напрямку як самостійної дисципліни зумовлено гострою демографічною ситуацією в державі, депопуляцією, високою інвалідизацією та зниженням середньої тривалості життя населення; а також інтенсивним розвитком реабілітації у багатьох країнах світу, де людину розглядають як основну цінність суспільства, що формує запит на висококваліфікованих фахівців з фізичної реабілітації. В Україні ця спеціальність бере свій початок з 1993 року коли Міністерство молоді і спорту запропонувало організувати напрямок підготовки 0102 – «Фізичне виховання і спорт», спеціальність 6.010200 «Фізична реабілітація». У 1998 році нову спеціальність «фахівець з фізичної реабілітації» було введено до класифікатора професій України [7].

Правовою основою підготовки фахівців фізичної реабілітації є закон України «Про вищу освіту», згідно якого першочерговим завданням закладів освіти є кадрове забезпечення всіх напрямів реабілітаційного процесу спортсменів, нетренованих осіб з різними захворюваннями та інтенсифікації підготовки відповідних фахівців. Законом передбачено підвищення якості навчання за



рахунок упровадження в навчальний процес фундаментальних медико-біологічних дисциплін, сучасних підходів до фізичної реабілітації осіб з різними захворюваннями та ушкодженнями, а також нових методик дослідження функціонального стану організму людини [17].

Але до цього часу проблема працевлаштування фахівців з фізичної реабілітації в Україні залишається не вирішеною, випускники не можуть влаштуватися на роботу за отриманим дипломом, адже такі посади в штатних розкладах медичних, педагогічних і спортивних закладах практично відсутні. З 2011 року цей напрям підготовки розширено і реорганізовано в галузь знань 0102 «Фізичне виховання, спорт і здоров'я людини», а спеціальність у напрям підготовки 6.010203 «Здоров'я людини» і спеціальність 7.01020302 «Фізична реабілітація», що дає можливість бакалаврам отримати педагогічну кваліфікацію «вчитель основ здоров'я» для викладацької роботи з дисциплін медико-валеологічного циклу. З досвіду вивчення тлумачення ключових термінів сфери фізичної реабілітації в зарубіжній літературі встановлено, що словосполучення «фізична реабілітація» в економічно розвинутих країнах не використовується як назва галузі або спеціальності. Тому пошук сучасного міжнародного відповідника спеціальності «фахівець з фізичної реабілітації» є пріоритетним напрямком досліджень [5, 9].

Оскільки підготовка фахівців з фізичної реабілітації здійснюється в межах галузі фізичного виховання і спорту, то, перш за все, вони покликані формувати в людини здоровий спосіб життя, виховувати сильне тілом і духом молоде покоління, а в практиці сприяти досягненням певною групою людей більш високих спортивних результатів, без негативних наслідків для

суспільства і самих спортсменів [17].

До недавнього часу фізична культура і спорт розглядалися як нерозривно пов'язані між собою сторони цілісного процесу, з єдиними цілями і завданнями. Однак сучасний спорт досить чітко диференціюється на спорт для всіх і спорт вищих досягнень (олімпійський, комерційний, некомерційний). Спорт для всіх передбачає використання фізичних навантажень з метою збереження та зміцнення здоров'я, гармонічного фізичного розвитку і вдосконалення функціональних можливостей людини. Спорт вищих досягнень спрямований на максимальний руховий результат в обраному виді змагань, який демонструється на фоні оптимального стану здоров'я людини [6, 14].

Згідно градації дитячо-юнацький спорт відноситься до категорії «спорту для всіх». Однак на практиці він повторює ситуацію, що складається в дорослому спорті. На даний період в дитячих оздоровчих секціях популяризують різні види спорту, в першу чергу. – ігрові та єдиноборства. Обсяги та інтенсивність занять у них відносно невеликі: 2 рази на тиждень по 1,5–2 години, моторна щільність занять 60–70%.

Інша ситуація складається в дитячо-юнацьких спортивних школах (ДЮСШ) і спортивних дитячо-юнацьких школах олімпійського резерву (СДЮШОР), де діти проходять спеціальний відбір і цілеспрямовано готуються стати резервом для спорту високих досягнень. Де вони, залежно від віку та періоду в багаторічній системі підготовки, тренуються від 4–5 разів на тиждень по 2 тренування щодня, тривалістю 4–5 годин. Згодом, при демонстрації високих результатів, процес підготовки стає все більш інтенсивним, обсяги зростають аж до показників дорослої людини [13, 14, 18]. Тому подібна спрямованість дитячо-юнацького спорту тут по-

винна розглядатися вже як професійна діяльність, яка чинить винятковий вплив на стан здоров'я молодого спортсмена. У зв'язку з цим, питання про організацію та методичне забезпечення системи підготовки фахівців, що працюють в сфері реабілітації в спорті та його медико-біологічного супроводу, набуває особливої важливості.

Зараз в Україні здійснюється підготовка фахівців з фізичної реабілітації у багатьох вишах, навіть не фізкультурного профілю, відсутні єдині державні стандарти для цієї спеціальності, а значить немає єдиного типового навчального плану підготовки спеціалістів цієї галузі. Аналіз існуючих планів, розроблених вузами показав, що в переліку нормативних дисциплін підготовки фізичних реабілітологів зовсім відсутні дисципліни блоку реабілітаційних технологій в спорті, а значить й досі не визначені шляхи, методи та критерії підготовки фахівця з фізичної реабілітації до роботи в сфері такого суспільно значущого феномену, як спорт. Виходячи з вищесказаного, очевидна гостра необхідність здійснення перетворень усіх складових системи професійної освіти фахівців з фізичної реабілітації, включаючи розробку типового навчального плану, освітньо-професійної програми, освітньо-кваліфікаційної характеристики для цієї спеціальності, чітко окреслити перелік дисциплін, необхідних для підготовки висококваліфікованих спеціалістів, та їх об'єм; забезпечити їх сучасною науково-методичною літературою, що в сукупності сприятиме розвитку професії і дозволить наблизити її до європейського і світового ринку праці та освітніх послуг.

З 2011 року у Бердянському державному педагогічному університеті, на факультеті фізичного виховання було здійснено перший набір студентів на напрям підготовки 6.010203 – здоров'я



людини, освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр. Для розробки змісту підготовки цих фахівців нами була розроблена освітньо-професійна програма підготовки бакалавра [16], де у нормативний і варіативний (вузівський) компоненти, а також у курси за вибором студентів увійшли дисципліни циклу реабілітаційних технологій у спорті, які стали засобом підготовки майбутніх фахівців до профілактично-реабілітаційної роботи зі спортсменами. Головною метою цієї освітньо-професійної програми є формування у майбутніх фахівців моральних, естетичних і духовних якостей, потреби до пізнавальної творчості та розширення кругозору. З метою верифікації наукової обґрунтованості такої побудови освітньо-професійної програми звернемося до характеристики соціально-гуманітарної, природничо-наукової і професійної підготовки фахівця з фізичної реабілітації.

Соціально-гуманітарна підготовка фахівця з фізичної реабілітації включає в себе цикл гуманітарних і соціально-економічних дисциплін, в який входять: іноземна мова, історія України, історія української культури, філософія, українська мова за професійним спрямуванням, політологія. Крім того, до складу дисциплін вільного вибору студентів у Бердянському державному педагогічному університеті включені дисципліни: соціологія, правознавство, релігієзнавство. Ці дисципліни надають студентам знання про: зміст, структуру та закономірності історичного розвитку української та світової культури; основні закони розвитку природи та всіх сфер суспільства; суть людини, роль особистості в історичному процесі та суспільних відносинах, характерних для сучасної цивілізації; особливості сучасного розвитку українського суспільства та його інтегрування у світову спільноту, а також професійне спілкування українською та іноземними мовами.

Соціально-економічні дисципліни надають студентам знання про: основні історичні етапи, напрямки та проблеми розвитку фізичної культури, спорту і фізичної реабілітації – як органічної частини соціальної системи та загальнолюдської культури; соціальні функції фізичної культури і реабілітації у сучасному суспільстві; політичні, соціальні, економічні, юридичні, етичні, естетичні, педагогічно-психологічні аспекти сучасної фізкультурно-спортивної діяльності.

Дисципліни гуманітарного та соціально-економічного циклу відіграють найважливішу роль у формуванні культурної компетентності майбутнього фахівця. Вони націлені на осмислення культурологічних, соціальних та економічних проблем на теоретичному рівні, поповнення та систематизацію знань, виявлення домінуючих в тій чи іншій сфері цінностей і смислів, які складають їх своєрідність, вироблення навичок рефлексії та саморефлексії, актуалізація творчого потенціалу.

Природничо-наукова підготовка фахівця з фізичної реабілітації включає в себе цикл математичних і медико-біологічних дисциплін: комп'ютерна техніка та математичні методи у фізичному вихованні і спорті, анатомія, фізіологія, біохімія, гігієна, екологія, спортивна медицина, спортивна фізіологія. Крім того, до складу дисциплін вільного вибору студентів – з урахуванням їх майбутньої професійної орієнтації на реабілітаційну роботу зі спортсменами – увійшли: фізична рекреація, спортивна адаптологія, функціональна діагностика, основи антропології людини, основи математичної статистики, технічні засоби навчання. Встановлений перелік дисциплін та їх зміст є основою для опанування студентами дисциплін професійно орієнтованого циклу. Його головна мета полягає у наданні майбутнім

фахівцям з фізичної реабілітації комплексу теоретичних знань про людину як біологічну систему і предмет їх педагогічної діяльності та формування основи професійних умінь і навичок.

Вивчення професійно-орієнтованих дисциплін має надати студентам можливість опанувати знання базового рівня освіти з галузі „Фізичне виховання, спорт і здоров'я людини”, напряму „Здоров'я людини” та допомогти зорієнтуватися у перспективних напрямках підготовки на наступних освітніх та кваліфікаційних рівнях згідно існуючого класифікатора спеціальностей. До цього циклу увійшли такі блоки дисциплін: теорія і практика навчання та виховання, психологія, теорія фізичного виховання з методиками викладання, основи здоров'я і валеологія з методиками викладання, основи медичних знань з методикою викладання, теорія спорту, олімпійський та професійний спорт, реабілітаційні технології.

З дисциплін за вибором студентів були включені наступні: оздоровчі системи, лікарсько-педагогічний контроль, спортивна травматологія, спортивний масаж, основи фармакотерапії. Завершується цикл професійної підготовки практикою (ознайомча, в дитячих оздоровчих таборах, педагогічна в школах, виробнича – за профілем майбутньої спеціальності), що дає студентам можливість отримати всебічну підготовку з усіх напрямків майбутньої діяльності згідно кваліфікаційних вимог.

Курси за вибором студента дають можливість врахувати при підготовці майбутнього спеціаліста його інтереси і схильності, що посилює особистісну орієнтацію навчального процесу і дозволяє наблизити його до майбутньої діяльності відповідно до кваліфікаційної характеристики фахівця.

У відповідності з навчальним планом напрямку 6.010203



– здоров'я людини на факультеті фізичного виховання Бердянського державного педагогічного університету студентам пропонуються курси за вибором, які дозволяють вирішувати ряд питань гностичної, прогностичної, проектувальної, комунікативної, організаторської, інноваційної та реабілітаційної сферах діяльності майбутнього фахівця з фізичної реабілітації. У розробленому нами освітньому стандарті варіативного компонента за напрямом „Здоров'я людини” представлений широкий спектр дисциплін за вибором студента, спрямований на формування їх професійної компетентності, зокрема до профілактично-реабілітаційної роботи зі спортивними резервами.

Висновок

Незважаючи на те, що спеціальність «Фізична реабілітація» з'явилася в Україні ще в 93-му році, до цих пір в системі медичних, спортивних і освітніх закладів по-різному сприймають професійну діяльність фахівця з фізичної реабілітації. Існують проблеми і в організації якісної професійної підготовки майбутніх фахівців з фізичної реабілітації. За даною спеціальністю в Україні не затверджені стандарти вищої освіти з підготовки бакалавра.

Аналізуючи тимчасові навчальні плани різних вишів, де готують фахівців цього напрямку, було відмічено відсутність у них дисципліни «Реабілітація в спорті». А існуючі навчальні програми за обсягом та якістю недостатні для формування у студентів умінь і навичок, необхідних для ефективної реабілітаційної діяльності у сфері спорту. Враховуючи сучасні умови навчально-тренувального процесу і ранню спортивну спеціалізацію юних спортсменів, необхідне їх своєчасне відновлення і реабілітація, оскільки від цього залежать не тільки їх спортивні результати,

а й саме професійне здоров'я.

На нашу думку, ця проблема може бути вирішена шляхом уведення в освітні стандарти варіативної компоненти підготовки майбутнього фахівця блоку дисциплін реабілітаційних технологій у спорті, що дозволить вирішити питання професійної освіти студентів у сфері реабілітації в спорті, створить додаткові можливості для отримання професійних знань і умінь і значно розширить коло професійних інтересів майбутніх фізичних реабілітологів, зокрема – до роботи зі спортивними резервами.

Література:

1. Башкиров В.Ф. Возникновение и лечение травм у спортсменов / В.Ф.Башкиров. – М.: Физкультура и спорт, 1981. – 224 с.
2. Башкін І. Роль і місце фізичної реабілітації у загальній системі охорони здоров'я населення / [І. Башкін, Е. Макарова, А. Різик, М. Кавакзе] // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. – 2006. – № 3. – С. 25–29.
3. Белікова Н.О. Зміст професійної підготовки майбутніх фахівців з фізичної реабілітації у вищих навчальних закладах / Н.О.Белікова // Проблеми сучасної педагогічної освіти : [збірник статей]. Сер. : Педагогіка і психологія. – Ялта : РВВ КГУ, 2011. – Вип. 30. – Ч. 1. – С. 14–21.
4. Герцик М.С. Вступ до спеціальностей галузі «Фізичне виховання і спорт»: Підручник / М.С.Герцик, О.М. Вацеба. – Харків: «ОВС», 2005. – 240 с.
5. Герцик А.М. Фахівець з фізичної реабілітації, чи фізичний терапевт: національне та міжнародне тлумачення назв професій / А.М. Герцик // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2010. – № 10. – С. 21–24.
6. Дутчак М.В. Генезис та сутність спорту для всіх: теоретико-методологічний аналіз / М.В. Дутчак // Педагогіка, психологія, та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: наукова монографія за редакцією проф. Єрмакова С.С. – Харків: ХДАДМ (ХХІІ), 2007. – №11. – С. 38–45.
7. Дутчак М.В. Класифікація професій у сфері фізичної культури і спорту в Україні: стан та перспективи / М.В. Дутчак // Спортивна наука України. Наук. вісник ЛДУФК. – Електр. наук. фак. вид.: Львів, 2010. – № 2. – С. 25–41.
8. Иссурин В.Б. Блокная периодизация спортивной тренировки: монография / В.Б. Иссурин. – М.: Советский спорт, 2010. – 288 с.
9. Зюзін В.О. Професійна підготовка фахівців фізичної реабілітації в сучасних умовах освіти / В.О. Зюзін, Т.М. Зінченко // Наук. пр.: наук.-метод. журн. – Т.179. – Серія: Екологія. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2012. – С. 113–115.
10. Кашуба В.А. Технологии, сберегающие и корригирующие здоровье, в системе подготовки юных спортсменов / В.А. Кашуба, П.А. Яковенко, Т.А. Хабинец // Спортивна медицина. – К., 2008. – № 2. – С. 140–147.
11. Конох А.П. Концептуальні підходи до професійної підготовки фахівців із спортивно-оздоровчого туризму у вищих навчальних закладах / А.П. Конох // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. Зб. наук. пр., випуск 23, Харків: ХДАДМ, 2005. – С. 35–40.
12. Кукса В.О. Професійна підготовка фахівців з фізичної реабілітації у вищих навчальних закладах: Автореф. дис...



- канд. пед. наук: 13.00.04 / В.О. Кукса; АПН України. Ін-т вищ. освіти. – К., 2002. – 18 с.
13. Мейерс Д.Ф. Молодой спортсмен. Спортивные травмы. Основные принципы профилактики и лечения / Д.Ф. Мейерс. – К.: Олимпийская литература, 2003. – С. 125–130.
14. Орловская Ю.В. Теоретико-методологическое обоснование профилактическо-реабилитационного направления в системе подготовки спортивного резерва: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Ю.В. Орловская; МГАФК. – Малаховка, 2000. – 22 с.
15. Осіпов В.М. Методологічні основи сучасної теорії фізичної підготовки спортсменів високого класу / В.М. Осіпов, В.В. Орловська // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: наук. жур. [за ред. проф. Єрмакова С.С.]. – Харків: ХДАДМ, 2012. № 7. С. 82–85.
16. Освітньо-професійна програма підготовки бакалавра з напрямку 6.010203 “Здоров’я людини”, галузі 0102 “Фізичне виховання, спорт і здоров’я людини”, кваліфікація – вчитель основ здоров’я, фахівець з фізичної реабілітації / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України / Бердянський державний педагогічний університет. – Бердянськ, 2011. – 80 с.
17. Романишин М.Я. Підготовка фахівця з фізичної реабілітації до роботи зі спортсменами / М.Я. Романишин // Вісник Черкаського університету. Серія педагогічні науки. – Черкаси, 2008. – Вип. 124. – С. 47–53.
18. Система подготовки спортивного резерва / Под общ. ред. В.Г. Никитушкина. – М., 1994. – 320 с.
19. Столов И.И. Спортивный резерв: состояние, проблемы, пути решения (организационный компонент): монография / И.И. Столов. – М.: Изд-во «Советский спорт», 2008. – 132 с.
20. Сущенко Л.П. Теоретико-методологічні засади професійної підготовки майбутніх фахівців фізичного виховання та спорту у вищих навчальних закладах: Автореф. дис. д-ра пед. наук: 13.00.04 / Л.П. Сущенко ; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. – К., 2003. – 45 с.

